

УДК 378.147.091.31-059.1]:37.041
 DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/23.166160>

Юлія ДЕМЧЕНКО,
 кандидат педагогічних наук,
 старший викладач кафедри методик дошкільної та початкової освіти
 Центральноукраїнського державного педагогічного університету
 імені Володимира Винниченка
 (Кропивницький, Україна) guliya81@ukr.net

САМООСВІТНЯ КОМПЕТЕНТНІСТЬ – НЕВІД’ЄМНА СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ (ДІЯЛЬНОСТІ) МАЙБУТНЬОГО УЧИТЕЛЯ

У статті розглядається питання самоосвітньої компетентності майбутнього учителя. Сьогодні у зв’язку з освітньою парадигмою, що змінюється, і зміщенням акценту в навчальному процесі на самоосвітню діяльність невід’ємною складовою частиною професійної компетентності молодих фахівців є самоосвітня компетентність. У статті наведено структурні компоненти самоосвітньої компетентності, проаналізовано поняття «самоосвіта», «самоосвітня компетентність», «самоосвітня діяльність» і визначено умови щодо рівня ефективності самоосвітньої діяльності майбутнього учителя.

Ключові слова: самоосвіта, саморозвиток, самоосвітня діяльність, професійна компетентність майбутнього учителя, самоосвіта майбутнього учителя, самоосвітня компетентність майбутнього учителя.

Yuliia DEMCHENKO,
 Candidate of Pedagogical Sciences, Assistant Professor,
 Department of Pre-School and Primary Education Teaching Techniques
 Central Ukrainian Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University
 (Kropyvnytskyi, Ukraine) guliya81@ukr.net

SELF-EDUCATION COMPETENCE – INDISPENSABLE COMPONENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE (ACTIVITY) OF A WOULD-BE TEACHER

The article considers the issue of self-education competence of a would-be teacher. Social-economic changes in Ukraine, the shift to person’s development, its individual qualities and cultural values determine the urgent need for crucial renovation of educational system, revision of conceptual framework of educational process in higher and secondary comprehensive schools. Particular relevance is attributed to the issue of reshaping the teacher training system. Current realities call for high level of theoretical training, as well as shaping pedagogue’s personality itself, his cultural potential, readiness to self-develop and self-educate.

Modern education is impossible without determination, self-management, adequate self-esteem, personal responsibility of a trainee, without all the constituents of competence and independence. It is of particular importance for an individual to be a life-long learner, to be able to self-improve and grow intellectually, to manage personal knowledge, to be ready to change and adjust to new requirements of the job market, to operate and manage the information, to work actively, which all impacts social-economic growth of the society. All of the above is closely connected with the ability to study, which in its turn, forms the basis for the development of broad competence. Transition from self-teaching forms of education is essential in the process of establishing market economy, individual’s success in life. In the view of the problem outlined it is vitally important to train future teachers both as highly qualified and capable of operating in the environment of dynamic progress, namely in the society, science, technologies, to increase their pedagogical potential independently in the course of their self-education. It follows that the process of shaping self-education competence of would-be teachers acquires particular topicality.

Nowadays, as a result of changing educational paradigm and the shift of emphasis in studying process towards self-education activity, self-education competence is becoming an indispensable component of young specialists’ competence. We put special emphasis on the idea, that the quality of the key competences is pre-determined by the level of self-education competence development, which should be viewed as a social competitiveness factor of a graduate, as it enables higher education acquisition, mastering a profession, reaching the required level of qualification, and if necessary, readiness to change specialization. The notions of “self-education”, “self-educational competence”, “self-educational activity” have been analyzed, the structural components of self-education competence have been outlined, and the terms for efficiency level of self-education activity of a would-be teacher have been determined.

Key words: self-education, self-development, self-education activity, professional competence of a would-be teacher, self-education of a would-be teacher, self-education competence of a would-be teacher.

Постановка проблеми. Концепція модернізації професійної освіти вимагає підготовки якісно нового вчителя, готового до роботи в нових умовах, здатного адаптуватися до педагогічних новацій і швидко реагувати на сучасні і перспективні процеси соціального й економічного розвитку суспільства. Стратегічною метою розвитку системи освіти в Україні є життєва й соціальна компетентність тих, хто навчається, громадянське виховання, що передбачає розвиток і саморозвиток особистості з більш повним використанням її внутрішнього потенціалу. Вища школа покликана забезпечити фундаментальну наукову, професійну й загальнокультурну підготовку молоді, здобуття громадянами відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів, перепідготовку й підвищення кваліфікації фахівців. Сучасна освіта неможлива без цілеспрямованості, самоорганізації, адекватної самооцінки, особистої відповідальності тих, хто навчається, без того, що становить суть компетентності та самостійності. Реалії сучасності вимагають не лише високого рівня теоретичної підготовки, а й формування власне особистості педагога, його культурного потенціалу, готовності до саморозвитку й самовиховання. Підготовка майбутнього фахівця до самоосвіти – вимога сучасної епохи.

Значимо, що здатність до самоосвіти багато авторів відносять до професійної компетентності, яка є необхідною для вчителя з конкретного предмета і формується під впливом спеціально організованої діяльності.

Аналіз досліджень. З метою психолого-педагогічного аналізу самоосвітньої компетенції особистості необхідно звернутися до проблеми самоосвіти.

Дослідження проблеми підготовки майбутнього фахівця до самоосвіти активізувалося останнім часом. Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблем самоосвіти показав, що досі не повністю вивчені найважливіші питання теорії і практики самоосвіти. Предметом дослідження були окремі аспекти підготовки студентів до цього виду діяльності.

У педагогічній літературі, присвяченій дослідженню проблеми самоосвіти, подано різні визначення цього виду діяльності.

Історичний аспект проблеми організації і здійснення самоосвітньої діяльності розкривається в роботах Ф. А. Дістерверга, Я. А. Коменського, М. О. Рубакіна, Г. Спенсера та ін. Дослідники неодноразово акцентують увагу на необхідності створення умов для самоосвіти особистості, підкреслюючи важливість самостійності у навчанні

і розвитку упродовж усього життя. Також відзначається, що досягнення основних цілей освіти – це, насамперед, результат власних зусиль тих, хто навчається. Наприклад, М. О. Рубакін і Г. Спенсер дійшли висновку, що якісна освіта і успішний розвиток здобуваються тільки шляхом самоосвіти (Спенсер, 1999: 40).

Дослідження аспектів самоосвіти в психолого-педагогічній теорії як процесу розглянуто в роботах А. Я. Айзенберга, В. Б. Бондаревського та ін.; як діяльності – в працях І. Г. Барсукова, А. К. Громцевої, Л. Н. Когана, П. І. Підкасистого та ін.

Педагогом А. Я. Айзенбергом поняття самоосвіти трактується як «цілеспрямована, вільна і самостійна пізнавальна діяльність, керована самою особою і спрямована на задоволення прагнень, інтересів, потреб людини в різних галузях знання, пізнання навколишнього світу, відшукування сенсу власного життя» (Айзенберг, 1986: 149).

Вчена А. К. Громцева розглядає самоосвіту як особистісно спрямовану систему пізнавальної діяльності індивіда, що має на меті вдосконалення своєї освіти. Особа сама вибирає мету такої діяльності, визначає зміст, обсяг, шляхи реалізації мети, її організацію. Водночас самоосвіта може бути визначена як добровільна, систематична, самостійна діяльність людини, спрямована на розвиток його пізнавальних можливостей і здібностей, набуття ним нових знань, умінь, навичок (Громцева, 1983: 72).

У роботах учених О. О. Бодальова, А. В. Даринського, В. Г. Онушкіна, В. Н. Турченка та ін. у рамках теорії безперервної освіти самоосвіта розглядається як стрижень цілісної системи, що пронизує ефективність їх функціонування на різних етапах життєдіяльності людини.

Досліджуючи внутрішні механізми саморегуляції, педагогічна і соціальна психологія розглядає самоосвіту як складову частину самовиховання, самовдосконалення і саморозвитку особи (А. Я. Арет, О. Г. Ковальов, І. С. Кон, Л. А. Кандибович та ін.).

Шляхи і засоби формування готовності майбутнього вчителя до педагогічної самоосвіти отримали достатньо повне висвітлення в роботах Г. І. Гусева, Н. Д. Іванової, Б. Ф. Райського, Н. Д. Хміль та ін.

У роботах Д. М. Гришина, С. Б. Єлканова та ін. визначені сутність, особливості та функції самоосвіти, її місце в професійній діяльності.

Отже, з одного боку, самоосвіта – це цілеспрямована систематична пізнавальна діяльність, керована самою особою, що слугує для вдосконалення

її освіти, є безперервним продовженням загальної і професійної освіти, завдяки якій актуалізуються і розширюються знання, заповнюються прогалини в духовному розвитку людини (А. Я. Айзенберг, А. К. Громцева, Ю. К. Кулюткін).

З іншого погляду, самоосвіта розглядається як вид вільної діяльності особи (соціальної групи), що характеризується її вільним вибором і спрямована на задоволення потреб в соціалізації, самореалізації, підвищенні культурного, освітнього, професійного і наукового рівнів.

Аналіз досліджень щодо проблем самоосвіти дозволив нам зробити висновки, що суть поняття «самоосвіта» може бути виражена найбільш істотними ознаками, що її характеризують.

Самоосвіта є необхідною умовою професійної діяльності, яка диктується соціальним замовленням суспільства відносно освіти, і є чинником особистісно-професійного зростання учителя.

Якщо цілями самоосвіти є процеси самовдосконалення, самовиховання, саморозвитку, то метою самоосвітньої діяльності – самонавчання, тобто повністю або частково самостійне набуття знань, умінь і навичок, які зазвичай пов'язують з процесом навчання (Ю. К. Бабанський, А. К. Громцева, І. Я. Лернер та ін.) (Зимняя, 2006). На основі аналізу різних поглядів на це питання ми встановили, що основними характеристиками самоосвітньої діяльності (самоосвіти) є: 1) самостійність; 2) організованість; 3) цілеспрямованість; 4) систематичність; 5) багатоаспектність, множинність; 6) самонавчання, індивідуалізація; 7) зв'язок із безперервною освітою; 8) суб'єктність.

Саморегульований характер самоосвіти проявляється в тому, що управління діяльністю здійснюється самим суб'єктом, тобто людиною, що здійснює самоосвітню діяльність щодо себе, виступає одночасно об'єктом і суб'єктом управління (організовує й аналізує власні дії). Самоосвітня діяльність зумовлена самостійністю особистості, її інтелектуальною активністю. Будучи вищою формою задоволення потреб та інтересів людини, самоосвіта пов'язана з проявом значних вольових зусиль, високою мірою свідомості й організованості людини. Водночас самоосвіта є продуктивним (творчим) процесом розвитку особистості – провідною метою особистісно орієнтованого утворення (Матюшкин, 1989: 27).

Враховуючи той факт, що здатність до самоосвіти проявляється в діяльності, учені виділяють таке поняття, як «самоосвітня компетентність».

Тобто, самоосвітню компетентність визначають як якість особистості, яка характеризується здатністю до систематичної самостійно органі-

зованої пізнавальної діяльності, спрямованої на продовження власної освіти в загальнокультурному і професійному аспектах.

Мета статті – акцентувати увагу на тому, що якість сформованості ключових компетентностей обумовлена рівнем розвитку самоосвітньої компетентності, яку слід розглядати як чинник соціальної конкурентоспроможності випускника, оскільки вона дозволяє здобути якісну вищу освіту, опанувати професію, досягти необхідної кваліфікації, за необхідності, змінити спеціальність.

Виклад основного матеріалу. Аналіз психолого-педагогічної літератури показує, що проблема розвитку самоосвітньої компетентності набуває особливо актуальності і стає найважливішим напрямом сучасної наукової думки. Потреба у вирішенні проблеми розвитку самоосвітньої компетентності пов'язана з тим, що в науці змістовно не визначено поняття «самоосвітня компетентність», недостатньо висвітлена проблема розвитку самоосвітньої компетентності майбутнього учителя як системи і як кінцевого результату цього процесу, в умовах зміщення акцентів з принципу адаптивності на принцип компетентності випускників освітніх педагогічних установ, не розкриті концептуальні основи розвитку самоосвітньої компетентності як результативно-цільової основи процесу навчання у вищому навчальному закладі, не виділені і не обґрунтовані оптимальні педагогічні умови її становлення.

Аналіз наукових джерел показує, що в психології і педагогіці створені теоретичні передумови для успішного вирішення цієї проблеми. У дослідженнях науковців (В. О. Адольфа, В. О. Болотова, В. І. Байденка, Р. Бояциса, В. В. Серікова, А. В. Хуторського, В. Хутмахера, Р. Райна та ін.) зазначені основні положення компетентнісного підходу, представлені класифікації, сутнісні характеристики різних компетентностей, зокрема самоосвітньої.

Ключові поняття компетентнісного підходу описуються по-різному, але практично усі дослідники узагальнюють, що в процесі підготовки фахівців головну роль набуває орієнтація на особистість і компетентність. Прийняття компетентнісного підходу як однієї з провідних методологічних підстав підготовки фахівців зумовило постановку і реалізацію цілей освітнього процесу у вищому навчальному закладі.

Зростання рівня самоосвітньої компетентності забезпечується низкою умов педагогічної взаємодії, пов'язаних процесуальними властивостями самоосвіти.

Розвиток цієї компетентності має важливе значення у будь-якому виді освітньої (науково-дослідної, проектної, творчої і т. д.) і професійної діяльності. Особливо гострою стає ця проблема тоді, коли цей вид діяльності тільки формується. Самоосвітня компетентність розглядається сьогодні як важлива професійна якість.

Вона ґрунтується на досвіді самоосвітньої діяльності, первинному прагненні студента розширити свій освітній потенціал, підвищити конкурентоспроможність на ринку праці. Внаслідок чого роль вищої школи у формуванні ціннісного ставлення випускників до самостійної діяльності, в усвідомленні майбутніми фахівцями виняткової значущості самоосвітньої компетентності для безперервного професійно-особистісного розвитку багаторазово зростає.

У процесі самоосвіти чітко простежується мотиваційна сторона. Виділяються чотири групи самоосвітніх мотивів (А. К. Громцева). Перша група пов’язана зі зростанням самосвідомості учня, з його потребою визначення ролі в житті. До другої групи входять мотиви, пов’язані зі спонукальною силою власне пізнавального інтересу, без орієнтації особи на життєві плани. Третя група мотивів пов’язана з потребою особи в самовдосконаленні, в розвитку своїх здібностей і їх визнання. Четверта група об’єднує різноманітні форми захоплення студентів.

Проте мотиви самоосвіти – це ще не сама самоосвітня діяльність. Для їх реалізації необхідно мати певний запас знань і опанувати відповідні уміння. У зв’язку зі зміщенням акценту в системі вищої школи на самоосвітню діяльність, провідного значення набуває формування у студентів-випускників вищого навчального закладу самоосвітніх компетенцій і самоосвітньої компетентності.

В основі практичної готовності особистості до самоосвіти належить комплекс пізнавальних, інтелектуальних, організаційних умінь, під якими ми розуміємо володіння способами і прийомами, що дозволяють проникнути в суть запропонованого рішення педагогічної проблеми і на цій основі конструктивно і продуктивно вирішувати конкретні професійно-педагогічні завдання, тобто планувати роботу з самоосвіти, знаходити потрібне джерело інформації, в умінні зіставляти факти, події, аналізувати, узагальнювати, давати оцінку проблемам, що вивчаються, на основі вивченого матеріалу і його зіставлення з власним досвідом педагогічної діяльності; в умінні самостійно підготувати творче завдання, науково-теоретичне повідомлення, реферат, проект, авторську

програму; у застосуванні отриманих знань і умінь у своїй професійній і громадській діяльності, у взаємодії з колегами в процесі реалізації особистісно орієнтованого підходу.

Самостійна робота студентів в процесі навчання у вищому навчальному закладі є засобом підготовки випускників до їх подальшої самоосвіти. Без досконалого оволодіння технікою самостійної роботи перехід до самоосвіти неможливий.

Принципова відмінність самостійної роботи від самоосвіти полягає в тому, що самостійна робота студента, в основному, спонукає і управляється ззовні, а самоосвітня – внутрішніми мотивами, що виходять за рамки учбових.

На основі самопізнання, вироблення рефлексійного мислення, уміння вчитися відбувається трансформація розвитку в саморегульовальну систему, перетворення стійкого інтересу особи до самоосвіти в постійну життєву потребу в самовихованні, що свідчить про досягнення оптимального рівня самовдосконалення.

Отже, самоосвітня компетентність – інтеграційна особова властивість, яка забезпечується емоційно-ціннісним ставленням до саморозвитку і самоосвітньої діяльності, системою знань про планування і реалізацію самоосвітньої діяльності, про способи самовиховання; суб’єктно-особовим досвідом продуктивного рішення проблем розвитку, розробки і реалізації моделей підготовки студентів до самоосвітньої діяльності; готовністю до безперервного саморозвитку якостей професіонала, самовдосконалення, самоосвіти в царині майбутньої професії.

Для системного формування самоосвітньої компетентності необхідно визначити її структурні елементи.

У результаті аналізу досліджень І. О. Зимньої, П. І. Підкасистого, В. О. Сластьоніна, А. В. Хуторського, ми розглядаємо самоосвітню компетентність як інтеграційну якість особистості, що характеризує її здатність до систематичної самостійно організованої пізнавальної діяльності, спрямованої на безперервний саморозвиток професійних і загальнокультурних якостей і самовдосконалення.

Беручи за основу дослідження вищезазначених авторів, можна виділити наступні структурні компоненти самоосвітньої компетентності:

– мотиваційно-особовий, що допускає наявність спонукальних мотивів студента в самоосвітній діяльності, прагнення до задоволення потреби в опануванні знань, умінь, навичок і способів самоосвітньої діяльності для свого особистісного і професійного зростання;

– когнітивний, такий, що має на увазі наявність системи знань (загальноосвітніх, предметних і професійних), умінь і навичок самоосвітньої діяльності, про методи і технології її здійснення, готовність і здатність до безперервної самоосвіти;

– організаційно-діяльнісний, що припускає володіння уміньми самостійної організації, планування і управління самоосвітньою діяльністю, наявністю певних практичних умінь роботи з конкретними об'єктами самоосвіти;

– рефлексивний компонент, що полягає в здатності самоаналізу і самооцінки, готовності до самоосвіти, саморегуляції і контролю, адекватній оцінці результатів своєї самоосвітньої діяльності і застосуванні їх в конкретних професійних завданнях і ситуаціях.

Усі компоненти в структурі самоосвітньої компетентності формуються в їх цілісності і взаємозв'язку і характеризують самоосвітню компетентність як професійну і особистісну цінність майбутнього вчителя.

Серед об'єктивних умов безперервності самоосвіти можна виділити інформаційні, організаційні і навчально-методичні умови.

Інформаційні умови: розроблені відповідно до дидактичних вимог навчальних матеріалів; наявність джерела додаткової інформації, наприклад, списки рекомендованої літератури; доступність інформації, розвиненість і поширеність каналів її трансляції, наявність засобів її отримання і обробки.

Організаційними умовами безперервності самоосвіти є: використання можливостей різних форм навчальних занять для підготовки студентів до діяльності щодо самоосвіти; визначення часу, необхідного для виконання цього обсягу самоосвітньої діяльності; визначення форм контролю самоосвітньої діяльності; здійснення єдиного підходу до формування самоосвітньої компетентності у викладанні різних навчальних дисциплін.

Умовами повноти методичного забезпечення безперервної самоосвіти виступають: перелік проблем, які студентам необхідно дослідити самостійно, завдання і питання для самоосвіти;

створення різних навчально-пізнавальних ситуацій в системі теоретичних і практичних занять з педагогічних дисциплін, здатних виявити у майбутніх учителів потребу в поглибленому вивченні психології, педагогіки і приватної методики; методичні рекомендації і алгоритми роботи щодо самостійного вивчення проблеми; поповнення навчального арсеналу новими ефективними засобами пізнавальної діяльності; дієві стимули для ефективної самоосвіти студентів.

Таким чином, формування самоосвітньої компетентності – завдання, що зберігає свою актуальність, незважаючи на те, що самій проблемі самоосвіти у всі часи приділялася достатня увага. Ситуація, що склалася нині на ринку праці, свідчить про те, що тільки ініціативні і самостійні фахівці, здатні постійно вдосконалюватися як професійному, так і в особистісному плані, є конкурентоздатними і найбільш затребуваними фахівцями, що робить завдання формування самоосвітньої компетентності актуальною для сучасної вищої школи, яка перебуває нині в процесі реорганізації.

Висновки. Нами передбачається, що рівень ефективності самоосвітньої діяльності майбутнього учителя значно підвищиться за умови, якщо:

– розробити спеціальну систему, що інтегрує освітню, методичну і науково-дослідну діяльність. Особливістю цієї системи буде адекватність структурних і функціональних компонентів, її цілісність і динамічність;

– забезпечити комплекс умов, які дозволять реалізувати систему підготовки майбутнього учителя до самоосвітньої діяльності: конструювання самоосвітньої програми, що моделює професійну діяльність майбутнього учителя; розвиваюча диференціація, реалізація механізмів педагогічної рефлексії при включенні майбутнього учителя в самостійну професійно-творчу діяльність (визначення особистісних мотивів, цілей і інтересу майбутнього учителя в професійно-творчій самоосвітній діяльності, підключення механізмів самопізнання, використання самоаналізу, самооцінки, самоконтролю).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айзенберг А. Я. Самообразование: история, теория и современные проблемы. Москва : Высшая школа, 1986. 126 с.
2. Байденко В. И. Компетентностный подход к проектированию государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования (методологические и методические вопросы) : методическое пособие. Москва : ИЦ ПКПС, 2005. 114 с.
3. Бояцис Р. Компетентный менеджер. Модель эффективной работы / пер. с англ. Москва : ГИППО, 2008. 352 с.
4. Громцева А. К. Формирование у школьников готовности к самообразованию : учебное пособие. Москва : Просвещение, 1983. 144 с.
5. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. *Интернет-журнал «Эйдос»*. 2006. 5 мая. URL: <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm>.

6. Матюшкин А. М. Концепция творческой одаренности. *Вопросы психологии*. 1989. № 6. С. 23–33.
7. Пидкасистый П. И. Педагогика. Москва, 1996. 602 с.
8. Сластенин В. А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. Педагогика : учебник. Москва : Издательский центр «Академия», 2012. 608 с.
9. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / пер. Н. А. Рубакина. Изд-во Современ. Литератор, 1999. 1408 с.
10. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. *Народное образование*. 2003. № 2. С. 58–65.

REFERENCES

1. Aizenberh A. Ya. Samoobrazovanye: istoriia, teoriia isovremennyye problemy [Self-education: history, theory and modern problems]. Moskva : Vysshaya shkola, 1986. 126 s. [in Russian]
2. Baidenko V. Y. Kompetentnostnyy podhod k proektirovaniu gosudarstvennykh obrazovatelnykh standartov vyssheho professionalnogo obrazovaniia (metodologicheskie imetodicheskie voprosy) : metod. posob. [Competence-based approach to designing state educational standards of higher professional education (issues of methodology and techniques) : guidebook]. Moskva : YC PKPS, 2005. 114 s. [in Russian]
3. Boyatsys R. Kompetentnyy menedzher. Model effektivnoi raboty : per. s anh. [Competence-based manager. Methods of efficient activity]. Moskva : HYPPO, 2008. 352 s. [in Russian]
4. Hromtseva A. K. Formirovaniie u shkolnikov gotovnosti k samoobrazovaniuu : ucheb. posob. [Shaping in school students the skill of self-education: learning manual] Moskva : Prosveshhenye, 1983. 144 s. [in Russian]
5. Zymnyaya Y. A. Kliuchevyye kompetency – novaya paradihma rezultata obrazovaniia / [Key competences – a new paradigm of education outcome]. *Internet-zhurnal Eidos*. 2006. 5 maya. URL: <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm>. [in Russian].
6. Matiushkin A. M. Konceptyia tvorcheskiodarennosti [Concept of creative giftedness]. *Voprosy psyhologii*. 1989. № 6. S. 23–33. [in Russian]
7. Pidkasyty P. Y. Pedagogika. Moskva, 1996. 602 s. [in Russian]
8. Slastenin V. A. Pedagogika: uchebnik dlia stud. uchrezhdenii vyssh. prof. obrazovaniia [Pedogy: textbook for educational establishments of higher professional education] Moskva : Yzdateskyj centr Akademya, 2012. 608 s. [in Russian]
9. Spenser H. Opytynauchnyie, politicheskyie i filosofskiie. / Perevod: N. A. Rubakyna. [Scientific, political and philosophical experiments]. Yzd-vo : Sovrem. Lyterator, 1999. 1408 s. [in Russian]
10. Xutorskoj A. V. Kliuchevyye kompetentsyykakkomponent lichnostno-orientyrovannoi paradihmyobrazovaniia [Key competences as a component of person-oriented education paradigm. *Narodnoe obrazovanye*. 2003. № 2. S. 58–65. [in Russian]